

УДК 39:008[(=161)+(=135.2)](477.74-16)

КОДИМЩИНА В СТРУКТУРІ ЕТНОКОНТАКТНОЇ ЗОНИ СТЕПУ І ЛІСОСТЕПУ

Розглядаються питання специфіки Кодимщини як складової етноконтактної зони на порубіжжі Степу і Лісостепу, східної і західної цивілізацій. Аналізується динаміка етнічного складу населення в хронологічному вимірі.

Ключові слова: Кодимщина, етноконтактна зона, Степ, Лісостеп, цивілізація

Географічно сучасна Кодимщина знаходиться в зоні порубіжжя Степу і Лісостепу, де з давніх часів контактували носії різних культур і релігій. Називають такі території етноконтактними. Вони відзначаються наявністю важливих для розуміння природи міжетнічних і міжкультурних процесів, механізмів утворення різноманітних варіативних етнокультурних комплексів. Етноконтакти зони неоднорідні за складом населення, особливо в районах сусідства двох і більше етносів. Такою є Кодимщина (у межах сучасних адміністративних кордонів району) і Покодимщина – пойма річки Кодима. В історії Південно-Східного Поділля, в придністровській його частині, під назвою Кодима і Кодимщина відомі місто, місцевість, ліс, річка, яка бере свій початок з теренів однойменного районного центру – Кодими. Ця назва зафіксована ще на середньовічних мапах. Втім питання локалізації лісу і першого поселення ще й досі дискутується, як і час формування території як порубіжжя з його виразними ознаками. Воно формується поступово за участю українців, починаючи з XIV-XV століть, на тлі етнографічного ландшафту, який і визначав його специфіку. Це був перший етап проникнення українців на південь у степову зону через Кодимщину. У 1362 році біля річки Сині Води (сучасна Синюха) армія Великого князівства Литовського перемогла татарське військо трьох князів – Бек-Ходжи, Кутлу-буга і Дмитра. Володіння Великого князівства Литовського розширились на південь до Чорного моря. У будівництві причорноморських міст,

фортець і укріплень в наступні десятиліття взяли участь десятки тисяч українців, насамперед з Поділля і Кодимщина на певний час перетворилась у своєрідний міграційний коридор. Інфільтрація українців на південь супроводжувалась поступовим заселенням сучасної Кодимщини і свідченням цього процесу зафіксовані в офіційних міждержавних документах, місцевих топонімах і гідронімах.

Хоча про Кодимщину цих часів обмаль відомостей у джерелах, але однозначно можна стверджувати, що знаходилась вона в зоні комунікацій відомих на той час поселень державного значення, одним з яких був Калаур (Рашків), зафіксований в документах в контексті подій 1411 року (маршрут Вітовта і польського короля Владислава-Ягайла з Києва по литовських прикордонних замках), а також в жалуваній грамоті (1442 рік) польського короля Владислава Варненчика подільському воєводі Теодорику з Бучача [1, с. 81-82]. У цей час, ймовірно через Кодимщину, проходив один із шести відомих шляхів: Київ – Черкаси – Звенигород – Соколиць – Караул – Браслав – Кам'янець – Львів [1, с. 238].

Згадки про Кодимщину в контексті європейської історії знаходимо в османських і польських документах, зокрема в переписках у 1542 року про розмежування територій, де згадується Кодима [13, с. 146]. З цих часів Покодимщину час від часу згадують як прикордонну територію між Османською імперією і Річчю Посполитою. Це означає, що вже на той час сторони оперували конкретними аргументами, одним з яких є наявність підданих та давність їх перебування в зонах розмежування.

Та тривалий час татарсько-литовсько-руське, а згодом османсько-польське порубіжжя залишалося малозаселеним. Причини такої ситуації зрозумілі. Скотарі все ж тяжіли до причорноморських торгових шляхів, міст, фортець – осередків економічного, релігійного і культурного життя, важливих ринків збуту своєї продукції, а землероби повільно просувалися в степ, остерігаючись номадів і умов ризикованого хліборобства (часті посухи, важкі для обробки ґрунти).

Після Люблінської унії 1569 року, коли, як відомо, з дозволу сейму і короля на південних територіях з'являються польські зем-

левласники. Розпочинається другий етап заселення регіону. Гідроніми і топоніми вказують на присутність не тільки слов'янського населення. Назви таких річок як Саражинка (з турецької *sağı çöngül* – «жовтий потік», або *sağı – çim* – «жовтий мох» тюркського походження [8, с. 54], а валеа – адинке (Валядинка – укр.) – тобто «глибока долина» східнороманського походження [8, с. 55-56]. Молдавське населення на лівому березі Дністра було достатньо чисельним. В історії молдован цей етап – заселення ними східнодністровських земель – називають навіть третім заснуванням Молдавії, а Лівобережжя Дністра – Задністровською Молдавією [14, с. 193]. Висловлюється думка, що в XIV – XV ст. на східнодністровському просторі уже простежуються контури молдавської діаспори [14, с. 216]. Однак не всі райони Лівобережжя Дністра заселялися одночасно. Перші переселення відносяться, як відомо, до XIV ст. у середньому Подністров'ї, а в районі Кодимщини поселення молдован з'являються пізніше. Мапи XVI ст. не дають підстав стверджувати про їхню присутність у цій місцевості, як і письмові джерела не мають прямих свідчень про молдавські поселення на лівому березі середнього Подністров'я. Вони з'являються лише в другій половині XVII ст. Переселення молдован у Буго-Дністровське межиріччя продовжувалось і фактично припинилось в кінці XVIII – на початку XIX ст. [2, с. 120] Отже не менше трьох етносів – українці, молдовани і, ймовірно, ногайці – брали участь у господарському освоєнні краю. Згодом з'являються переселенці з Польщі.

У 1703 році встановлюється кордон між Османською імперією і Річчю Посполитою вздовж річок Кодима і Ягорлик. З адміністративно-територіальним упорядкуванням стало менше нападів від ногайців. До середини XVIII ст. ситуація стабілізувалася. Частина території Покодимщини входила до володінь Османської імперії у складі Ханської України [12, карта-схема № 1.3.2.] і джерела фіксують присутність українців, молдован і ногайців [7, с. 1, 8]. Умови порубіжжя відкривають широкі можливості для торгівлі землеробського населення Поділля і скотарського населення степової зони. Вже на початку XVII ст. з володінь Томаша Замойського, створюється територіально-адміністративна одиниця – Рашків-

ський ключ [6, с. 42]. Звісно, що заселялись вони у першу чергу українцями насамперед з Поділля. Українці прибували сухоходом і водним шляхом по Дністру, який у XVII ст. стає важливим міграційним каналом. Із західних районів Поділля, Галичини українці прибувають до вже відомого на той час Рашкова. Неспроможність міста задовольнити потреби зростаючої кількості населення змушують переселенців оселятись на землях поблизу. Вони засновували поселення, часто дублюючи назви цього відомого населеного пункту. Окремі із них (наприклад Рашківські хутори [10, с. 792], Дмитрашків, слобода Рашків) вказують не тільки зв'язки з Рашковим, але й є своєрідними маркерами шляхів міграції від Дністра. Зрештою вказані напрямки заселення підтверджуються наявністю виразних відмінностей в традиційно-побутовій культурі, репрезентованій на Кодимщині двома різними комплексами.

В кінці XVII ст. саме на незаселених землях на берегах Кодими і Савранки чисельність переселенців зростає. В одному з них – Красненському – церква існувала вже з 1690 року [6, с. 43].

Засновувалися нові поселення, відроджувалися ті, що існували раніше. Деякі із них, між річками Кодимою і Савранкою, згадуються у письмових джерелах, зокрема у щоденниках учасників походу фельдмаршала Мініха до Дністра 1738 року [6, с. 43]. Декілька поселень (Білоч, Молокиш та Заречен) нанесені на карту 1745 року «Мала Татарія з прикордонною Київською і Білгородською губерніями» [6, с. 43].

До середини XVIII ст. в регіоні існувало більшість відомих на сьогодні сіл. Прізвища перших переселенців вказують на місця їхнього походження переважно з Поділля. Практика надавання прізвищ за місцем попереднього проживання була поширеною: Рашківські переселилися з Рашкова, Маньківські – з Маньківки, Бодачівські – з Бодачівки, Бабчинські – з Бабчинця, Вербецькі – із Вербки і т.д. [10, с. 807, 833].

Відносна стабільність, зростаючий рівень комунікації в межах цієї території формує у населення відповідну регіональну ідентичність і, як наслідок, у цій частині Порубіжжя Степу і Лісостепу утверджується неофіційна назва регіону – Побережжя. Раніше, ще на початку XIII ст., Побережжям називали Пониззя (частина По-

ділля, а саме межиріччя Серету, Збручу, Смотричу, Ушиці, Каліусу (чи Калюс?), а вже у першій половині XVIII ст. Побережжям називали південно-Східну частину Брацлавщини (Балтський повіт).

Південна частина Південно- Східного Поділля до впадіння р. Ягорлик у Дністер належала Любомирським і мала назву «Побережжя Дністра». Михайло Карачківський повідомляє, що район Подністров'я ще у XVIII ст. відомий під назвою Побережжя і входив до складу так званого поберезького маєтку князів Любомирських. У 1797 році Павло I затвердив доповідь сенату щодо комісії, яка продавала «Поберезькі маєтки» (чи маєток «Побережжя») князя О. Любомирського. До його складу входили 14 ключів (Чечельницький, Попелюський, Піщанський, Савранський, Конецпольський, Юзефградський, Ракулівський, Крутянський, Нестоїтський, Чорнянський, Ягорлицький, Рибницький, Рашківський, Цекинівський), в яких знаходилося 187 населених пунктів. У XIX ст. цю частину Південно-Східного Поділля – місцевість між рр. Мурахвою, Кодимою, Бугом та Дністром – ще називали «Побережжя»[6, с. 36].

Крім українців і молдован вагому частку сільського населення складали поляки. Особливо помітна їх роль в економічному секторі.

На територію Кодимщини, як і в інші райони півдня України, поляки потрапляли різними шляхами як з Польщі, так і різних губерній в Україні. Їх запрошували місцеві поміщики [10, с. 831], вони переселялися з теренів України при будь-якій нагоді. Одна з таких зафіксована документально, а саме в «Проханні поручика Вольського з шляхтичами Гороховським і Яворським про переселення за бажанням чиншової шляхти із приєднаних від Польщі губерній в Херсонську» (1806 рік). Причина такого клопотання – малоземелля, або безземелля, тому шляхта просить дозволу оселитися «...на пустопорожніх державних землях Херсонської губернії». На момент подання прохання готових до переселення нараховувалось більше 400 родин і вказувалось, що з отриманням дозволу на переселення кількість бажаючих зросте до 1000 родин, тому просять відвести землі саме для 1000 родин і підготувати відповідні розпорядження. Питання про переселення шляхти із Київської і Подільської губернії розглядалось ще 1800 року. Безземельна чиншова шляхта звернулася до Новоросійської дер-

жавної палати з проханням зарахувати її до державних поселян і що таких бажаючих нараховується до 20 000 душ, і щоб бажано було розселити їх в Ольвіопольському повіті. Уряд передбачав виділити на «...кожну чоловічої статі душу» по 15 десятин придатної для землеробства землі і надати пільги на 10 років, після завершення яких переселенців зобов'язували сплачувати лише поземельний податок, замість оброку, по 5 коп. за десятину [11].

Звісно, чимало шляхти проживало на Кодимщині. Ще у 1920-их роках покодимську шляхту досліджував Левко Юркевич [15]. Предметом його уваги були питання історії та соціально-побутового життя. Натомість питання господарської діяльності залишилися нез'ясованими. Та й в цілому, в історіографії ця тема щодо півночі Одещини малодосліджена. Важливу роль в економіці краю на той час відігравала фільваркова система. Фільварок – це рільниче, або рільничо-тваринницьке господарство, що займало переважно близько 60-80 га землі і належало володареві села й виробляло продукцію переважно на продаж. Основною діяльністю фільварків було виробництво збіжжя, в меншій мірі тваринництво. В середині XVI ст. прибуток одного фільваркового лану (близько 17 га.) давав власникові села удесятеро чи у п'ятнадцятеро більше за чинш, який платили селяни з такої ж площі [9, с. 57]. Щоденне управління фільварком було одним з основних завдань шляхтича [9, с. 54]. Фільварки були в Кодимі [4], Монягах [3] інших селах.

В одній із справ, розпочатій в 1794 році, знаходимо інформацію про структуру одного з фільварків у нашому краї, а саме в селі Гербіно (нині Балтський район Одещини) [16]. Фільварок огорожено міцним «частоколом», окрім затильної часини (ймовірно, щоб не обмежувати можливості проведення виробничих операцій – В.К.). В'їзд до фільварку здійснювався через браму на двох слупах з перекриттям, але без дашку і воріт. Господарсько-побутовий комплекс складався з житлового будинку, який в документі називається «фільварок». Спочатку його збудували з дерева, згодом – з каменю з прибудованим ганком. Дах будинку солом'яний. Вхідні двері щільно оббиті планками* і закривались на клямку. Стіни

господарських будівель будували у спосіб, який у цій місцевості називається «у риглі» (В.К.), використовували в будівництві і глиняні вальки. В одній із таких будівель знаходились «кашоварня», пекарня, льох, в якому на полицях зберігались продукти харчування. Стайня стояла чільною стороною на південь. Через стіну знаходилась маштарня. Дах господарських будівель на кроквах, вкритий солом'яними сніпками. Знаходились тут і інші господарські об'єкти і приміщення: хлів, шопа, курник, половник, тік, обора, репарня, возовня, млин інші. Разом 28 об'єктів. А в селі Мошняги (нині Балтський район) на фільварку була й пасіка [3, с. 4]. В селі Обжила фільварок представляється як потужний на той час виробничий комплекс. Він складався з житлового будинку, кухні, конюшні, хліва і клуні, тік з приміщенням для зберігання збіжжя, приміщення для свиней, ще однієї конюшні і кількох приміщень господарського призначення – сараїв. У фільварку розводили велику рогату худобу, завод на 30 коней [5, с. 11].

Поляки достатньо довго зберігали свою ідентичність і навіть діалекти мови, які, наприклад у Балті, розділяли на польський і мазурський [3, с. 7].

Наслідки асиміляції поляків на початок ХХ ст. проявлялися достатньо виразно. Наприклад в селі Лабушна проживало декілька родин «шляхти», які були приписані до волості як представники селянської верстви [10, с.46], у яких мова українська [10, с. 52]. А в селі Шершенці 30 родин продовжують називати себе дворянами і шляхтою [10, с. 53].

Таким чином, етнокультурна ситуація на Кодимській ділянці етноконтактної зони Степу і Лісостепу динамічно розвивалась і супроводжувалась змінами етнічного складу населення, носіїв культури західної і східної цивілізацій. На ранніх етапах і до приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії етнокультурну ситуацію визначали українці, молдовани, поляки і тюркське населення. З ХІХ ст. тюркський компонент зникає з етнографічного ландшафту. Окремого дослідження потребує питання життєдіяльності міст і містечок регіону з більш строкатим національним складом.

* Ця традиція властива поселенням обабіч берегів річки Кодима і зберігалась ще в першій половині ХХ ст.

КОДЫМЩИНА В СТРУКТУРЕ ЭТНОКОНТАКТНОЙ ЗОНЫ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ

Рассматриваются вопросы специфики Кодымщины как составной этноконтактной зоны на пограничье Степи и Лесостепи, восточной и западной цивилизаций. Анализируется динамика этнического состава населения в хронологическом измерении.

Ключевые слова: Кодымщина, этноконтактная зона, Степь, Лесостепь, цивилизация.

Kushnir Viacheslav

THE KODYMA REGION IN THE STRUCTURE OF THE STEPPE AND FOREST-STEPPE ETHNO-CONTACT ZONE

This paper deals with the specificity issues of the Kodyma region as a constituent part of the ethno- contact zone on the Steppe and Forest-steppe borderland, Eastern and Western civilizations. The dynamics of the local population ethnic composition is explored in chronological aspect.

Key words: the Kodyma region, ethno-contact zone, Steppe, Forest-steppe, civilization

Джерела та література

1. Білецька Ольга. Поділля на зламі ХІV – ХV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004.
2. Кабузан В. М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в ХVІІІ – первой половине ХІХ в. // Ежегодник по аграрной политике Восточной Европы. – 1964 год. – Кишинев, 1966.
3. Карачківський Михайло. До історії Поділля початку ХІХ ст. (Опис Поділля В.Рудлицького) // ІР НБУ. – Ф.Х. – Од.зб.17441.
4. Карачківський Михайло. Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці ХVІІІ ст. // ІР НБУ. – Ф.Х. – Од.зб.11632.
5. Карачківський Михайло. Північно-Західна Балтщина // ІР НБУ. – Ф.Х. – Од.зб.11634.

6. Кушнір В. Г. Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – Одеса, 2012.
7. Лебединцев А. Г. Ханская Украина // ЗООИД. – 1884. – Т. 1.
8. Мельничук О. С. Топонімія Кодимського району Одеської області // Мовознавство. – К. 1957. – Т. 14.
9. Польша – нарис історії /За редакцією Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича. – Варшава, 2015.
10. Приходы и церкви Подольской епархии. Ольгопольский уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901.
11. Прощение поручика Вольского с шляхтичами Гороховским и Яворским о переселении по желанию чиншевой шляхты из присоединенных от Польши губерний в Херсонскую // РГИА. – Ф. 1285. – Оп. 1. – Д. 18, 78.
12. Середа А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-териториально устройство, селища и население в Северозападного Причерноморье. – София, 2009.
13. Середа О. Г. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.. – Одеса, 2015.
14. Стати В. Молдаване Украины. Историко-географическое и этнодемографическое исследование. – Одесса, 2009.
15. Юркевич Левко. Покодимська шляхта // ІР НБУ. – Ф.Х.-Од.зб.12359.
16. Opisanie zabudowania folwarku Gierbiny u inney budowli znaydu ia ceysia // РЭМ. – Ф.236. – Оп.1. Д.77.

Список скорочень

ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
 ЗООИД – Записки одесского общества истории и древностей
 РГИА – Российский государственный исторический архив
 РЭМ – Российский этнографический музей

«ИСТОРИКО-СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЧЕРНИГОВСКОЙ ЕПАРХИИ» АРХІЄПІСКОПА ФІЛАРЕТА (ГУМІЛЕВСЬКОГО) ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДОМОСТЕЙ З НАРОДОЗНАВСТВА

У статті автор показує зацікавлення архієпископа Чернігівського та Ніжинського Філарета (Гумілевського) краєзнавчими студіями, розкриває проблематику етнографічних досліджень святителя, а також аналізує народознавчі матеріали зібрані владикою Філаретом, що увійшли до ґрунтовної праці про Чернігівську єпархію.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, владика Філарет (Гумілевський), народознавчі дослідження, етнографія.

З ім'ям архієпископа Чернігівського та Ніжинського Філарета (Гумілевського) дослідники пов'язують піднесення наукових церковно-історичних й етнографічних досліджень на Чернігівщині, що припало на середину XIX ст. Свіченням цього є науковий спадок владики, що нараховує близько 160 богословських, історичних, краєзнавчих та народознавчих студій.

Так склалося, що останні півтора століття тема церкви, діяльності священиків не була (а фактично й не могла бути) предметом спеціального дослідження. Це стосувалося не лише самих постатей церковних служителів, але й сфери їхніх життєвих зацікавлень. Заручником такої ідеологічної “контьюктури” стала й велична постать преосвященного Філарета (Гумілевського).

Поодинокі згадки про яскравого представника церкви датовані другою половиною XIX ст. Серед них значний інтерес становлять праці бібліографа, книгознавця та дослідника С. Пономарьова (1862, 1866) [33; 34], дослідників М. Константиновича (1872) [16; 17] та В. Пестрякова (1901) [28-30]. У них висвітлено наукову діяльність чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського). Зокрема, автор подав деякі відомості про доробок владики “Историко-